

Яценко Борис

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ГОСПОДАРСТВА ЯПОНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Японія – економічно найбільш розвинена країна Азії, друга за основними економічними показниками країна світу. Наявність значного економічного потенціалу, відносно високі темпи економічного росту, вигідне економіко-географічне положення в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні вирізняють її поряд із США та країнами Західної Європи, як один із провідних центрів територіального зосередження господарства світу.

Японія йде у ХХІ ст. як могутня економічна держава, з промисловістю, оснащеною найновітнішими технологіями, великими валютно-фінансовими ресурсами, яка нарощує потужний науковий потенціал, має в своєму розпорядженні висококваліфіковану робочу силу та вправних менеджерів, займає міцні позиції на світових ринках. У другій половині ХХ ст. країна пройшла смугу небаченого в її історії економічного злету, увійшла в пору “економічної зрілості”, якій притаманні певні завершені форми і пропорції у всій множині структур господарства, а надто оптимальне поєднання регулюючої й спрямовуючої ролі держави з активним функціонуванням механізмів ринку.

На рубежі століть країна має сучасні продуктивні сили, в яких нестача природних ресурсів з лишком перекривається високим рівнем кваліфікації та культури праці робочої сили, активним і гнучким використанням капіталу і можливостей менеджменту, високим рівнем техніки, технологій та прикладних наукових досліджень. При цьому основними внутрішніми чинниками розвитку продуктивних сил поруч із фактором використання висококваліфікованої робочої сили виступають ті можливості, які відкриваються завдяки постійній модернізації техніки та перебудові технології виробництва. Не тільки в промисловості, але й в усіх галузях досягнуті незаперечні успіхи автоматизації, кібернетизації та роботизації (як у виробництві, так і в обслуговуванні і побуті). Основні зовнішні чинники розвитку складаються за рахунок реалізації на світових ринках високоякісної і конкурентоздатної продукції високотехнічних галузей промисловості, продукції науково-виробничого комплексу, активної інвестиційної діяльності (яка стала можливою завдяки накопиченню фінансових ресурсів) і, нарешті, тих можливостей міжнародного інформаційного обміну, які відкриваються з розвитком глобалізації діяльності господарства Японії.

Сучасний стан господарства Японії є результатом економічних процесів другої половини ХХ ст. При цьому склад і характер дії чинників розвитку економіки Японії після Другої світової війни дещо змінювався на різних етапах: перший етап охоплює повоєнний період до середини 70-х років, другий – від середини 70-х (економічна криза 1974–1976 рр.) до кінця 90-х, в третій етап економічного розвитку Японія входить на рубежі століть після подолання світової фінансової кризи та внутрішньої структурної кризи 90-х років.

Перші три десятиліття після Другої світової війни японці тяжко працювали, вперто накопичували, затято вчилися і освоювали світовий досвід. Вже на початку 50-х років в країні закінчилась післявоєнна відбудова господарства, а в наступні роки були закладені основи сучасної економіки і реконструйована система політичного устрою держави на засадах демократії, притаманної економічно розвиненим країнам Заходу. Звичайно, в цей час відбувалися і суттєві зрушення в системі й організації світового господарства – змінювалася ситуація на зовнішньоторгових ринках, коливалися ціни на сировину і паливо, розгорталося протистояння двох світових суспільних систем і гонка озброєнь, але все це для Японії довгий час було зовнішніми чинниками, де вона не могла впливати на стан подій. Розвиток господарства країни йшов, головним чином, за рахунок внутрішніх економічних ресурсів. При цьому вирішальне значення мали високі показники норми накопичення і внутрішніх інвестицій. Іноземні інвестиції, і тим більш кредити, залучалися в обмежених розмірах.

Слід зауважити, що в 50 – 60-ті роки ХХ ст. склалося найбільш сприятливе поєднання факторів економічного розвитку за всю історію економіки Японії періоду капіталізму, що було вдало використано діловими і політичними колами країни.

Важливим фактором економічного розвитку було **інтенсивне використання висококваліфікованої робочої сили**, при цьому довгий час підприємцям вдавалося поєднувати використання

високої якості праці з низькою заробітною платою. В поєднанні з іншими сприятливими факторами це дозволяло довгий час підтримувати у 1960–1973 рр. пересічні показники темпів росту продуктивності праці на рівні 8,6 % на рік проти 2,1 % у США, 4,4 % в країнах ЄС [Спандарьян 1991, 28]. Поряд з цим особливості менталітету японського народу, а надто його заощадливість, теж виступили як чинник економічного росту – у зазначений період накопичення (відношення розмірів накопичення до розмірів ВВП) сягала за 30 і навіть 40,2 % в 1970 р. [The MIT Encyclopedia... 1999, 305]. Використання заощаджень населення давало до третини суми накопичень. З інших видів накопичень особливу роль відіграло застосування корпораціями практики прогресивних амортизаційних відрахувань. Все це, безумовно, сприяло активізації інвестиційного процесу – розміри внутрішніх інвестицій в ті роки сягали 1/3 розмірів ВВП.

У ці ж роки японські підприємства вміло скористалися **досягненнями світової науково-технічної думки**. Спочатку, в часи повоєнної відбудови, капітал оновлювався не за рахунок простої заміни старого обладнання новим, а шляхом корінної реконструкції промисловості і впровадження більш сучасних технологій, а пізніше – Японія першою в світі скористалася вигодами від впровадження досягнень світової науки, скуповуючи іноземні патенти та ліцензії. За період з 1950 по 1978 рр. було закуплено 26 тис. патентів і ліцензій (левова частка у США та Європі), і за деякими розрахунками вже в 60-ті – на початку 70-х років багатомільярдні капіталовкладення на закупку науково-технічної інформації повернулися в 10-кратному розмірі у показниках накопичення капіталу. [Спандарьян 1991, 31].

Важливу роль відіграли й інші чинники. В умовах, що об'єктивно склалися, відбулася корінна **реорганізація японського капіталу, яка привела до посилення державно-корпоративної тенденції**. Замість довоєнних “дзайбацу”, розпущених після війни згідно антимонопольного закону, розпочався процес концентрації капіталу на новій основі, який привів до формування потужних корпорацій нових типів. Відбулася також корінна **реорганізація аграрних відносин**. Аграрна реформа 1946–1949 рр. покінчила з пережитками феодалізму в сільському господарстві – поміщицькі землі були на виплат передані селянам, а сільськогосподарський закон 1961 р., який дозволив купівлю-продаж землі, активізував суспільне розшарування селянства і створив умови відтоку робочої сили із села в місто. Нарешті, перманентно **низькі воєнні витрати** держави (на воєнні цілі витрачалося не більше 1–1,2 % ВВП) були ще одним сприятливим чинником росту накопичень та активізації інвестиційного процесу.

В 50 – 60-ті роки склалася **сприятлива кон'юнктура і на світових ринках**. З одного боку, розвал колоніальної системи і поява багатьох нових незалежних країн відкрили японському капіталу “двері” раніше зачинених для них районів – багатих ринків сировини і потенційних ринків збуту. З другого боку – довгий час (аж до “нафтового шоку” середини 70-х років) знижувалися світові ціни на сировину, паливо, продовольство, від довозу яких залежала Японія, і, навпаки, зростали ціни на продукцію важкої промисловості, яка ставала основою японського експорту.

У 70 – 80-ті роки в розвитку господарства Японії склалася якісно інша ситуація, що пов'язана зі структурною кризою середини 70-х, остання викликана як катаклізмами на світових ринках (ріст цін на нафту, посилення “сировинного націоналізму” молодих незалежних країн світу тощо), так і наростанням необхідності структурних змін в самій японській економіці. У цей час високі показники росту ВВП попередніх десятиріч (пересічно понад 10 % на рік) змінилися помірними темпами росту – 3,5 % в кінці 70-х та 4,5 % у 80-ті роки [Ніхон кейдзай токухон 1996, 42].

Деякі фактори, які сприяли прискореному економічному розвитку в попередній період, себе вичерпали: зросли ціни на сировину і паливо на світових ринках, зросли витрати на закупку патентів і ліцензій, зросли витрати на воєнні потреби, невпинно зростала заробітна плата трудящих, поступово вичерпувалися резерви дешевої робочої сили із села.

Інші фактори економічного росту трансформувалися. Так, високий рівень кваліфікації робочої сили (поєднаний з певними традиціями дисципліни і культури праці) зберіг своє значення, але поступово ця робоча сила стала однією з найдорожчих у світі. Так, з середини 80-х років пересічний погодинний рівень заробітної плати у промисловості Японії перевищує відповідний показник промисловості США. Від практики запозичення зарубіжних технологій Японія перейшла до інтенсивного розвитку власних наукових досліджень (особливо прикладних), що сприяло розвитку власного наукового комплексу. Ускладнення ситуації на світових ринках сировини і

палива японська економіка нівелювала посиленням впровадженням енерго- та матеріалозберігаючих технологій. Господарство країни стало перед необхідністю створення принципово нової системи капіталомістких об'єктів техніко-економічної інфраструктури, зокрема системи швидкісних залізниць та швидкісних шосейних доріг, унікальних мостів та тунелів, розбудови транспортних мереж та систем комунального господарства великих міст.

Як і у попередні десятиліття важливу роль в забезпеченні економічного росту мали висока норма накопичень (31–34,5 % ВВП – вдвічі більша, ніж у США) та високий рівень кваліфікації робочої сили, доповнений вправною роботою японського менеджменту. Але вирішального значення набули нові чинники. Освоївши передовий світовий науково-технічний досвід, Японія стала перед необхідністю створення власних передових технологій, а отже, власного науково-виробничого комплексу з своїми пріоритетами наукового пошуку. В результаті, в 80-ті роки виробництва “високих технологій” стали основними у структурі виробництва, а доля Японії в світовому експорті товарів високих технологій досягла 25 % [Спандарьян 1991, 37]. Японія вийшла у світові лідери не тільки в чорній металургії, хімічній промисловості та суднобудуванні, але і у виробництві побутових електроприладів та електронних виробів, в автомобілебудуванні, виробництві інтегральних схем, ЕОМ та офісного устаткування тощо.

Наступ електроніки у поєднанні з впровадженням енергозберігаючих та матеріалозберігаючих технологій привели до більш суттєвих структурних зрушень, які часто інтерпретують як зрушення від виробництва “важкого, об'ємного і великого” (В – В) до виробництва “легкого, мініатюрного і маленького” (Л – М). Доля продукції базових галузей зменшилась, але це зменшення було перекрите ростом машинобудування та галузей, що обслуговують виробництво таких як: створення програмного забезпечення, консалтинг, лізинг, інжиніринг, засобів інформаційного забезпечення тощо. Як відомо, на попередньому етапі післявоєнного розвитку такі “важко – великі” виробництва, як металургія або хімія в Японії досягли високого рівня та масштабів виробництва, а також зниження собівартості продукції, однак вони поступово стали втрачати конкурентоспроможність на світових ринках у зв'язку з ростом цін на енергоносії та сировину, що стало відчутним в часи економічної кризи. В той же час, такі “легко – мініатюрні” виробництва, як високотехнологічне машинобудування та галузі, що обслуговують виробництво, не тільки менш залежні від енергоносіїв та сировини, але й мають здатність оперативного пристосовуватися до потреб ринку. Замість масового виробництва небагатьох видів продукції вони можуть перейти до виготовлення малих партій широкого асортименту продукції без значної перебудови технологій і за короткий час.

Поруч із описаним вище процесом важливі структурні зрушення відбулися в тому, яку участь почала брати Японія у системі кругообігу товарів, ресурсів і фінансів на світових ринках товарів та інвестицій. У 80-ті роки в структурі експорту країни зменшилась доля продукції базових галузей сировинної орієнтації і зросла – продукції машинобудування і легкої промисловості. Але ще більш важливим стало нарощування японськими підприємцями активності на світових ринках інвестиційної діяльності. За короткий час Японія стала другим за обсягами інвестування нетто-експортером капіталу, а за розмірами поточних прямих інвестицій часом почала обганяти США.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. в Японії склалося унікальне господарство, в якому високоінтенсивні промислові виробництва (наукомістке машинобудування та енерго- і ресурсозберігаючі виробництва інших галузей) поєднуються з ефективною роботою обслуговуючих галузей та активною діяльністю на світових ринках товарів і капіталу.

Водночас, в 70 – 80-ті роки на тлі безумовних успіхів господарства Японії в поступі науково-технічного прогресу та експансії на зовнішніх ринках не настільки однозначно успішно розвивалися внутрішні макроекономічні процеси. Сплески економічної активності кінця 70-х років, коли Японія могла купувати сировину та інші імпорتنі товари за порівняно низькими цінами завдяки росту курсу єни, та першої половини 80-х, коли до цього додалося розширення експорту на американський ринок, завершилися в кінці 80-х років найдовшим за всі післявоєнні роки циклом економічного росту. Його почали було називати “Бумом Хейсей”, але інтерпретували зрештою як період “бульбашкової економіки” (бабуру кейдзай). Економічний ріст у цей час базувався на активному попиті внутрішнього ринку в сегментах приватного житлового будівництва, інвестицій в устаткування та виробництво високотехнологічних товарів. Однак значна частина внутр-

ішнього попиту задовольнялася завдяки дешевим кредитам і позикам, кошти для яких надходили від спекуляції землею, нерухомістю та цінними паперами. Коли зрештою, на початку 90-х років "обвалився" ринок цінних паперів, а разом з тим і ринки землі та нерухомості, країна потрапила в смугу затяжної економічної кризи. Фінансові інституції понесли тяжкі втрати капіталу і, стало ясно, що основною причиною економічного зриву є недосконалість існуючої будови фінансового сектору Японії, структура і організація якого вже не відповідала вимогам сучасної світової економіки.

Вважається, що "улоговину" економічного спаду 90-х років японська економіка пережила лише в 1997 – 1998 рр., але у ХХІ ст. входить у фазу підйому. Організаційні та реформаторські зусилля, які на цей раз докладають урядовці, підприємці та науковці-економісти країни, закладають основи таких структурних змін її господарства, що можна говорити про початок нового етапу його розвитку на основі докорінної структурної перебудови. Вважають, що ті структурні зміни, які назрівають в організації фінансової системи, будові системи власності, структурі корпоративних угруповань тощо, поруч з розвитком інформаційно-технологічної революції, вплинуть на всі аспекти життя суспільства Японії. Започаткований доленосний для країни процес вже охрещено "третім відкриттям Японії".

Нагадаємо, що "перше відкриття" Японії, на той час, абсолютно закритою для зовнішнього світу країни, громадяни якої не мали права покидати японські острови (той, хто виїжджав без дозволу, вважався злочинцем), а іноземцям ні під яким приводом не дозволялося ступати на японську землю, сталося в 1854 р., коли під дулами гармат американської ескадри був підписаний японо-американський договір, що відкривав свободу торгового судноплавства в Японію. Переваги "відкритості" для зовнішнього світу Японія переможно реалізувала після революції Мейдзі (1868), побудувавши на початку ХХ ст. основи сучасної індустріальної держави. "Друге відкриття" Японії відбулося після Другої світової війни, коли розгромлена країна прийняла сучасну демократичну конституцію, стала на шлях побудови демократичного суспільства і стала активно виходити на світові ринки. Результатом стала побудова сучасної економіки держави.

Отже, на рубежі століть економіка Японії вступає в новий етап свого розвитку, на якому вирішальне значення для неї набувають процеси інтернаціоналізації та глобалізації.

Сутність перебігу економічних та суспільних процесів у світовому господарстві кінця ХХ ст. можна інтерпретувати, як інформаційну революцію (логічне подовження науково-технічної революції) [Економіка... 1996, 44–45], або перехід від індустріальної до ноосферної цивілізації. При цьому ми спостерігаємо такі процеси:

1. Інформація (в першу чергу науково-технічна) стала провідним економічним ресурсом, а шлях отримання наукового знання, продукції високих технологій або високоякісних послуг з активним використанням інформаційних ресурсів веде до закладання основ інформаційно-технологічного способу виробництва.

2. "Стиснення простору", яке досягнуто завдяки технічному прогресу на транспорті, доповнюється "стисненням інформаційного простору" завдяки збільшенню швидкості дії і створенню глобальної мережі електронних систем комунікацій, формується інформаційна спільність планети.

3. Разом з істотними змінами техногенного та виробничого характеру в сучасних геополітичних обставинах виникають нові явища в суспільно-економічних відносинах економічно розвинених країн, перш за все в системі власності. З одного боку, зростає відносна цінність інтелектуальних ресурсів, ресурсів інформації, кваліфікованої робочої сили тощо, з другого – в будові форм власності і господарювання поєднуються національні та інтернаціональні форми організації господарської діяльності.

4. Вищезазначені мегатренди створюють основу глобалізації інноваційного та інвестиційного процесу, переорієнтації їх на забезпечення інформаційно-технологічної моделі розвитку господарства світу.

5. Нових рис набуває діяльність транснаціональних корпорацій, (ТНК), котрі поруч із суверенними державами стають елементами, взаємодія яких формує систему світового господарства. ТНК поєднують використання сучасних форм власності та транснаціональної підприємницької діяльності, котрі забезпечують економічну доцільність їх структурної та інвестиційної політики з певною територіальною організацією макромеджменту, яка опирається на економічні центри

та комунікації поліцентричної територіальної структури світового господарства і можливості світових інформаційних мереж.

6. Набуває нової якості сама поліцентрична структура світового господарства. Якщо в другій половині ХХ ст. Західна Європа, Англоамерика і ядро Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) (перш за все Японія) розглядалися лише як полюси кількісної концентрації економічного і промислового потенціалу світу, то з переходом на інформаційно-технологічну модель розвитку вони стають місцями зосередження організаційно-управлінських центрів глобальної інформаційної, фінансової, зовнішньоекономічної діяльності [Яценко 1998, 3–7].

Для сучасного господарства Японії зазначені вище процеси вже не є екзогенними, бо ця країна на порозі ХХ ст. сама стала активним актором глобальної економіки. Правда, на відміну від США або провідних країн Західної Європи, в Японії поки що наявне одне драматичне протиріччя – між її економікою, яка вже стала глобальною, і суспільством, яке залишається традиційним. Ще один структурний дисбаланс вже самого господарства – протиріччя між розвиненими секторами експортних (переважно високотехнологічних) виробництв, телекомунікацій та індустрії інформації з відносним відставанням комунального господарства, сільського господарства і фінансово-банківської системи.

Фінансова система наприкінці ХХ ст. виявилася найбільш вразливим сегментом японської економіки. Не зважаючи на те, що в останню чверть століття в країні проводились заходи з лібералізації економіки, в тому числі і фінансової лібералізації, ця галузь господарства і в 90-ті роки все ще залишалася бюрократично регульованою, неповороткою і доволі корумпованою. Саме фінансові спекуляції з землею, нерухомістю і цінними паперами стали головною причиною важких економічних втрат країни в часи “бульбашкової економіки” і економічної кризи 90-х років.

Нагальні потреби регуляції фінансово-банківської системи уряд і ділові кола Японії планують вирішити шляхом реалізації системи реформ, яка вже отримала назву “Японський Біг Бен”. Мета реформування фінансової сфери полягає в тому, щоб зробити японський фінансовий ринок “вільним, прозорим і глобальним”. Разом з цим реорганізується державна адміністрація, відкриваються нові можливості реорганізації структури корпоративних утворень. Очікується, що це приведе до суттєвих змін в організації системи власності. Традиційні угруповання японського капіталу, які ведуть родовід від колишніх “дзайбацу” і опорними стовпами яких останнім часом була “велика шістка” банків (Міцубісі, Міцуй, Сумітомо, Дайїті-Кангьо, Фудзі, Санва), схоже, доживають свій вік, з їх лона ростуть і розбудовуються нові корпоративні утворення.

Процеси нової структурної перебудови господарства Японії, звісно, знаходяться на початковій стадії, але цілком ясно, що в дію вступили саме ті чинники, які будуть працювати на формування інформаційно-технологічної моделі її економіки. Головним ресурсом господарства країни і надалі є висококваліфікована, дисциплінована, з певними позитивними рисами національного менталітету робоча сила. Виробничі процеси орієнтовані на використання не енерго- і матеріалоспоживаючих технологій, а на технології, що перш за все опираються на інформаційні та наукові ресурси – економіка країни вже давно перейшла від системи експлуатації природи до системи використання людського розуму. Сама ж науково-виробнича діяльність переорієнтована від системи запозичення і відтворення добутих фундаментальних знань (якою вона була аж до 80-х років) до системи активізації власної творчості. Організація системи власності, яка склалася в другій половині ХХ ст., привела до формування доволі стійкої, але водночас гнучкої будови державно-корпоративного комплексу, який нині перебуває в стані докорінної реорганізації й перебудови. Зрослі потужні корпорації та фінансово-корпоративні групи стали транснаціональними з усіма наслідками, що з цього випливають. Нарешті, Японія ступила на шлях глобалізації як активний учасник подій в світовому просторі, в його інформаційних та інвестиційних процесах.

ЛІТЕРАТУРА

- Економіка зарубіжних країн / За ред. А.С. Філіпенка. – Київ, 1996.*
Спандарьян В.Б. Деловая Япония. – Москва, 1991.
Яценко Б.П. Мегатренди світового господарства // Український географічний журнал. – 1998. – № 4.
The MIT Encyclopedia of the Japanese Economy / By Robert C. Hsu. Cambridge Ms., London, 1999.
Ніхон кейдзай токухон. Токіо, 1996.